

MARQ, ARQUEOLOGÍA y MUSEOS

EXTRA- 01

**Arqueología en Alicante
en la primera década del siglo XXI**

**II JORNADAS DE ARQUEOLOGÍA
Y PATRIMONIO ALICANTINO**

**Arqueología en Alicante
en la primera década del siglo XXI**

**II JORNADAS DE ARQUEOLOGÍA
Y PATRIMONIO ALICANTINO**

Dirección y edición:

Manuel H. Olcina Doménech
Jorge A. Soler Díaz

Comité Organizador:

Fernando E. Tendero Fernández
Araceli Guardiola Martínez
Mª Ángeles Agulló Cano

Secretaría Administrativa:

Olga Manresa Bevia
Esmeralda Chust Muñoz

Coordinación de la edición:

Juan A. López Padilla

Edita:

MARQ
Museo Arqueológico de Alicante
Diputación de Alicante

Información e Intercambio:

MARQ, Museo Arqueológico de Alicante
Plaza Doctor Gómez Ulla s/n
03013 Alicante
Teléfono: 965 14 90 00, Fax: 965 14 90 58

Página web:

<http://www.marqalicante.com>

Portada:

Hallazgo del fragmento de una escultura monumental
de bronce en el foro de Lucentum

Diseño y maquetación:

Miranda Dreams

Impresión y encuadernación:

Quinta impresión

ISSN: 1885-3145

Depósito Legal: A-705-2005

ARQUEOLOGÍA EN ALICANTE EN LA PRIMERA DÉCADA DEL SIGLO XXI

14-15

Presentación de los editores

Manuel H. Olcina Doménech y Jorge A. Soler Díaz

MARQ.

PONENCIAS

17-28

ARQUEOLOGÍA Y ADMINISTRACIÓN AUTONÓMICA EN LA COMUNIDAD VALENCIANA (2002-2012): ALICANTE

Consuelo Matamoros de Villa y José Luis Simón García

29-45

MUSEOS Y YACIMIENTOS ARQUEOLÓGICOS MUSEALIZADOS. PANORAMA EN ALICANTE EN LA PRIMERA DÉCADA DEL S. XXI

Manuel H. Olcina Doménech, Jorge A. Soler Díaz y Rafael Pérez Jiménez

46-55

ARQUEOLOGÍA Y EMPRESA EN ALICANTE

Eduardo López Seguí

56-64

ARQUEOLOGÍA, MUSEO Y FUNDACIÓN. DE LO MAL QUE SE LLEVAN CON LA VELOCIDAD

Josep A. Cortés i Garrido

65-72

ARQUEOLOGÍA Y UNIVERSIDAD

Lorenzo Abad Casal

73-81

ARQUEOLOGÍA Y COLEGIO DE DOCTORES Y LICENCIADOS

Fernando E. Tendero Fernández y Araceli Guardiola Martínez

82-98

LA ARQUEOLOGÍA DE LA PREHISTORIA ALICANTINA EN LA PRIMERA DÉCADA DEL SIGLO XXI

Jorge A. Soler Díaz, Juan A. López Padilla y Rafael Martínez Valle

99-108

ARQUEOLOGÍA EN ALICANTE EN LA PRIMERA DÉCADA DEL SIGLO XXI. UNA REFLEXIÓN SOBRE LOS AVANCES EN EL ESTUDIO DE LAS ÉPOCAS FENICIA E IBÉRICA

Fernando Prados Martínez y Feliciano Sala Sellés

109-127

ARQUEOLOGÍA ROMANA Y MUNDO TARDO ANTIGUO

Manuel H. Olcina Doménech y Teresa Ximénez de Embún Sánchez

128-140

ARQUEOLOGÍA MEDIEVAL EN ALICANTE EN LA PRIMERA DÉCADA DEL SIGLO XXI

Rafael Azuar Ruiz y Jose Luis Menéndez Fueyo

141-152

LA ARQUEOLOGÍA DE ÉPOCA MODERNA Y CONTEMPORÁNEA EN ALICANTE: UNA MIRADA DESDE EL SIGLO XXI

Sonia Gutiérrez Lloret y Carolina Doménech Belda

MARQ.

COMUNICACIONES

- 154-163 **Prospección geoarqueológica del Prebético de Alicante: primeros datos acerca del abastecimiento de sílex durante la Prehistoria**
Francisco Javier Molina Hernández, Antonio Tarrío Vinagre, Bertila Galván Santos y Cristo M. Hernández Gómez
- 164-169 **Excavacions en la Cova de les Cendres (Teulada-Moraira, La Marina Alta): campanyes 2010-2011**
Dídac Román Monroig i Valentín Villaverde Bonilla
- 170-175 **Actualización y realización del inventario de los yacimientos arqueológicos con arte rupestre de la Comunidad Valenciana. Provincia de Alicante**
Mauro S. Hernández Pérez, Gabriel García Atienzar y Virginia Barciela González
- 176-182 **Prospección, documentación y contextualización de arte rupestre en las comarcas alicantinas de l'Alcoià, El Comtat, La Marina Alta y La Marina Baixa. 1ª anualidad: sectores geográficos 4 y 6**
Virginia Barciela González y Francisco Javier Molina Hernández
- 183-188 **Campañas de excavación recientes en el yacimiento del Mas d'Is (Penàguila, Alacant)**
Joan Bernabeu Aubán, Agustín Díez Castillo y Teresa Orozco Köhler
- 189-195 **Excavaciones en la Cova del Randero (Pedreguer, Alicante). Antecedentes y avance de resultados**
Jorge A. Soler Díaz, Olga Gómez Pérez y Consuelo Roca de Togores Muñoz
- 196-201 **Primeras aportaciones del proyecto de excavaciones arqueológicas en el poblado campaniforme del Peñón de la Zorra (Villena, Alicante)**
Gabriel García Atienzar
- 202-208 **Terlinques (Villena, Alicante): últimas campañas de excavación en un poblado de la Edad del Bronce**
Francisco Javier Jover Maestre, Juan Antonio López Padilla, Sergio Martínez Monleón, Alicia Luján Navas y Laura Acosta Pradillos
- 209-214 **Excavaciones arqueológicas en Cabezo Pardo (San Isidro/Granja de Rocamora, Alicante). Últimas actuaciones**
Juan Antonio López Padilla y Teresa Ximénez de Embún Sánchez

- 215-221 **Cabezo Redondo (Villena, Alicante). Caracterización de “espacios domésticos” en un poblado del Bronce Tardío. Campañas de 2010 a 2012**
Mauro S. Hernández Pérez, Gabriel García Atiénzar, Virginia Barciela González, María Lillo Bernabeu y Ximo Martorell Briz
- 222-226 **Estado de la cuestión del poblado de la Mola d’Agres (Agres, Alicante)**
José Luís Peña Sánchez, Elena Grau Almero y Teresa Huélamo Doménech
- 227-233 **Excavaciones arqueológicas en el poblado ibérico de La Escuera (San Fulgencio, Bajo Segura): nuevos datos sobre su acceso sur y su relación con el complejo sacro**
Lorenzo Abad Casal, Feliciano Sala Sellés y Jesús Moratalla Jávega
- 234-239 **El oppidum Ibèric del Puig d’Alcoi: valoració de la seqüència d’ocupació**
Ignasi Grau Mira i Josep Maria Segura Martí
- 240-246 **El Sector 4C de La Alcudia (Elche, Alicante)**
Mercedes Tendero Porras y Alejandro Ramos Molina
- 247-253 **Una almazara ibérica en el yacimiento de la Illeta dels Banyets (El Campello, Alicante)**
Adoración Martínez Carmona
- 254-261 **Actuación arqueológica en el foro y las termas de Popilio de *Lvcentvm* (Tossal de Manises, Alicante). Campaña de 2009-2010**
Manuel Olcina Doménech, Eduardo López Seguí y Celso Sánchez Mondéjar
- 262-267 **El vertedero de la Villa Petraria identificado en la calle Luis Chorro (Petrer, Alicante)**
Fernando E. Tendero Fernández
- 268-272 **Banys de la Reina de Calp, Alicante. Una década de Arqueología**
Anna Mª Ronda i Femenia, Alicia Luján Navas, Vicent Sevilla i García
- 273-278 **Nuevo colegio público “San Roque”, calles Villavieja, Antequera, y San Juan: “el Oratorio Rupestre” (casco antiguo Alicante)**
Marga Borrego Colomer, Pablo Rosser Limiñana y Ana Valero Climent
- 279-284 **Redescubrimiento de un tramo de la muralla medieval cristiana en la Puerta de Almansa (Villena, Alicante)**
Laura Hernández Alcaraz y Luz Pérez Amorós
- 285-291 **Intervención arqueológica en la apertura de c/ Castillo. Castillo del Aljau (Aspe, Alicante)**
José Ramón Ortega Pérez, Inmaculada Reina Gómez y Marco Aurelio Esquembre Bebia

II Jornadas de Arqueología y Patrimonio Alicantino

- 292-297 **Las Canteras de Ferriol (Baix Vinalopó, Elche), un singular proyecto multidisciplinar de investigación histórica**
Jesús Moratalla Jávega, Pierre Rouillard y Laurent Costa
- 298-304 **L'excavació arqueològica de l'Ermite de Sant Joan (Xàbia, Marina Alta)**
Josep Castelló Marí, Joaquim Bolufer Marqués i Francisco Gómez Bellard
- 305-310 **Castell de Sax. Vessant Sud i Esperó de l'Albacar**
Miquel Sánchez i Signes
- 311-316 **Nuevo colegio público "San Roque", Calles Villavieja, Antequera, y San Juan: "actuación en el lienzo este de la muralla" (Casco Antiguo de Alicante)**
Marga Borrego Colomer, Pablo Rosser Limiñana y Ana Valero Climent
- 317-324 **Seguimiento arqueológico de las obras de pavimentación del núcleo urbano de la Isla de Tabarca (Alicante)**
Francisco Andrés Molina Mas, José Ramón Ortega Pérez, Marco Aurelio Esquembre Bebia y José Manuel Pérez Burgos
- 325-330 **La Pobla medieval de Ifach (Calpe, Alicante): Ciudad y poder feudal a la luz de los descubrimientos arqueológicos (2005-2012)**
José Luis Menéndez Fueyo, Joaquín Pina Mira, José Manuel Torrecillas Segura y Roberto Ferrer Carrión
- 331-337 **Calles Villavieja, 30 y Paseo Ramiro, 13: el Torreón de San Sebastián y la Torre del Speró (Casco Antiguo Alicante)**
Marga Borrego Colomer y Pablo Rosser Limiñana
- 338-343 **Intervención arqueológica en el Convento de la Merced (Elche, Alicante)**
Palmira Torregrosa Giménez, Eduardo López Seguí, Patxuka de Miguel Ibáñez y Celso Sánchez Mondéjar
- 344-349 **Evidencias arqueológicas de un corral de comedias en el Hospital San Juan de Dios (Orihuela, Alicante)**
Silvia Yus Cecilia
- 350-355 **La Torre Bombarda (l'Alfàs del Pi, Alicante)**
Carolina Frías Castillejo
- 356-361 **Intervención arqueológica en el Sepulcro del Cabildo Catedralicio de la S. I. Catedral de Orihuela (Alicante)**
Javier Cecilia Espinosa y Mariano Cecilia Espinosa

MANA RQ

ARQUEOLOGÍA EN ALICANTE EN LA PRIMERA DÉCADA DEL S. XXI

MARQ

II Jornadas de Arqueología
y Patrimonio Alicantino

Arqueología en Alicante en la primera década del siglo XXI

II JORNADAS DE ARQUEOLOGÍA Y PATRIMONIO ALICANTINO

Manuel H. Olcina Doménech y Jorge A. Soler Díaz (editores)

26 - 27 de noviembre de 2012

MARQ

Castell de Sax. Vessant Sud i Esperó de l'Albacar

Miquel Sánchez i Signes (*)

Resum

Presentem en aquest treball els resultats obtinguts durant l'actuació arqueològica efectuada al castell de Sax, centrada en tres zones de la fortalesa: en primer lloc, al vessant sud, en una de les cubetes naturals existents; en segon lloc a la zona del recinte inferior o albacar denominada esperó del Bou; i per últim, front a aquest, en una elevació amb restes constructives.

Paraules clau

Vinalopó/ Sax/ Castell/ Sondeig/ Planimetria.

Abstract

We present in this paper the results obtained during the archaeological work done in the castle of the Sax, focused in three areas of the fortress: first, in the south slope, on one of the cells; second, in the area of the lower enclosure or "albacar" called "esperó del Bou" (Ox's spur); last, in front of that, on an elevation with constructive remains.

Keywords

Vinalopó/ Sax/ Castle/ Probing/ Planimetry.

I. MARC HISTÒRIC

El castell o fortalesa de Sax es troba en el municipi del mateix nom, a la comarca alacantina de l'Alt Vinalopó. Es tracta d'un conjunt de defenses de diverses èpoques dividit en dos recintes, un superior i un inferior (més un ampli espai exterior al sud), de forma allargada i en direcció E-O. Es situa a 524 m sobre el nivell de la mar. És el monument històric i l'element patrimonial més representatiu de la població.

Malgrat presentar nivells d'ocupació d'època islàmica, no s'han conservades referències documentals d'aquest moment més enllà d'una breu referència en l'obra geogràfica d'al-Himyarí (Al-Himyari, 1963: 208, trad. de M.P. Maestro; Ponce i Vázquez, 1997: 275). El castell va caure en mans cristianes l'any 1240: fou conquerida per tropes de la Corona d'Aragó, malgrat la qual cosa va passar a mans castellanes fins la conquesta de Múrcia per part de Jaume II. Aquest recuperà la sobirania sobre Villena i Sax, però ambdues places havien estat donades a la nissaga castellana dels Manuel des de l'any 1262. Sax es va mantenir sota el govern dels Manuel fins la mort de Blanca Manuel el 1361, la qual, a causa de la seua minoria d'edat, es trobava sota la tutela de sa tia Juana Manuel, esposa de l'infant Enric de Trastámara. Després de la guerra civil

castellana, de la qual sortí vencedor el de Trastámara, Sax va annexionar-se al patrimoni de la corona castellana.

Entre l'any 1369 i 1391, Sax va pertànyer a l'infant Alfons d'Aragó o de Ribagorça, al qual li van ser atorgats els dominis orientals de l'antic senyoriu dels Manuel com a recompensa pel seu ajut a Enric de Trastámara durant la guerra civil. A partir del 1391 passaria per diverses mans fins que el rei castellà Juan II li feu donació a Juan Pacheco l'any 1402, amb el títol de marquès de Villena. El seu fill, Diego López Pacheco, heretà els dominis, però se'n va veure desposseït després de la guerra de successió castellana: durant aquest conflicte s'hi desenvolupà l'anomenada guerra del Marquesat (1476-1480), durant la qual l'isabelista comte de Cocentaina atacà el castell de Sax i el va prendre, ja que Pacheco recolzava el bàndol de Juana de Trastámara, de malnom la Beltraneja. Sax fou incorporada des del 1501 a l'erari reial, i es mantingué en territori castellà fins que fou traspassada a la província d'Alacant en la primera meitat del segle XX.

II. LA FORTALESA DE SAX

El castell de Sax es defineix per la seua forma allargada, en cota descendent E-O, sobre la penya del castell, una cresta de roca de formació calcària contra el vessant sud

* Arqueòleg. miquelsignes@gmail.com

Figura 1. Planta de l'esperó del Bou.

de la qual s'ha desenvolupat el nucli històric de la vila de Sax. El castell ocupa l'extrem oriental, i també el més elevat, d'aquesta penya. Podem dividir-lo en dos recintes ben diferenciats, partits per la torre mestra o grossa, mal anomenada de l'homenatge: el recinte sobirà o superior (alcassaba en la bibliografia tradicional) i el recinte jussà o inferior (albacar). El recinte sobirà alberga la torre mestra, la torre oriental, també coneguda com a torre almohade, un bastió semicircular orientat al sud, una cisterna o aljub força transformat al llarg de les reformes realitzades en la fortalesa en la dècada de 1960 fins el 1971, i una plataforma de servei sobre aquesta última construcció. Al recinte inferior s'hi troben el frontal d'ingrés a la fortalesa, un segon aljub contra aquest, algunes restes d'habitatges d'època islàmica i l'esperó del Bou.

Per últim, al sud resta un ampli espai en pendent on hem pogut documentar diversos graons picats en la roca i una cubeta de formació natural amb transformació antròpica. D'antic, a banda, ja es coneixia l'existència d'una pedrera emprada per a les construccions de la mateixa vila de Sax. A la part més alta vam poder documentar també, junt a l'esperó del Bou i a l'est d'aquest, una sèrie de graons molt similars als abans comentats que donen accés a una plataforma menuda, de tendència més o menys triangular, on s'hi localitzaren restes constructives adherides a la roca.

Durant els anys 1982-1983, l'arqueòloga C. Navarro portà a terme el seguiment arqueològic de la zona d'accés, que representa la primera intervenció al castell.

Aquest seguiment va traure a la llum l'accés original a la fortalesa, reconstruït amb posterioritat per a donar-li l'aspecte actual. Entre els anys 1998 i 1999, els arqueòlegs J.L. Simón i G. Segura excavaren a l'interior del recinte inferior una àrea de 55 m², durant els quals aparegueren restes d'habitatges o unitats funcionals d'època islàmica. Les restes materials del paquet baixmedieval no sobrepassaven el segle XVI.

III. INTERVENCIÓ DEL 2011

Es va decidir intervenir al castell de Sax en tres punts distints: en primer lloc, al vessant sud, en una de les cubetes naturals on la transformació antròpica era més clara; en segon lloc, a l'interior de l'esperó del Bou, amb l'objectiu d'esbrinar la forma i funció d'aquesta estructura i preparar el terreny per a una futura excavació en extensió; i en tercer lloc a la punta enfrontada a l'esperó del Bou on s'hi havien localitzats graons tallats a la roca i restes constructives adherides a aquesta. Així, es practicaren tres sondeigs (S-I, S-II i S-III, el primer a la cubeta exterior i els dos restants a l'esperó del recinte jussà) i s'alçà planimetria d'una de les poques restes originals no intervingudes presents al castell, en l'extrem de l'esperó del Bou, i de les restes constructives presents a l'elevació on s'hi havien localitzats els graons.

El sondeig 1 (S-I) es va practicar en la cubeta del vessant sud de la muntanya del castell. Aquest sondeig es realitzà després de la documentació fotogràfica del muret de paredat que la tanca. S'hi procedí a documentar la zona

Figura 2. Esperó del Bou.

que anava a ser objecte del sondeig i a retirar la vegetació que cobria la superfície; s'hi escollí una zona contra la paret de roca, per a comprovar si aquesta es trobava nua o si, pel contrari, per sota del sediment, existia qualsevol tipus de recobriment per a impermeabilitzar l'estructura i que donara a entendre una possible funció com a dipòsit d'aigües. El sondeig aportà materials d'època contemporània, sobretot de construcció, procedents de l'escorrentia de la part superior del castell. La cubeta es trobava tancada per un mur de maçoneria igualment contemporani.

El sondeig 2 (S-II) es practicà dins el recinte del castell de l'esperó del Bou (un recinte de planta poligonal irregular). Calia preguntar-se què era el recinte, quina funció complia dins les defenses del castell i, sobretot, quina relació tenia el mur de paredat encara en peu en l'extrem més estret de la construcció, al nord, amb la resta de l'esperó i com s'havia tractat aquell testimoni durant la restauració dels anys 60 i 70 del segle XX. El mur nou no estava recolzat sobre cap resta de mur antic, de manera que es desconeix el traçat del tancament est de l'esperó (encara que creguem convenient descartar la possibilitat d'un mur semicircular com mostra el dibuix publicat a l'obra d'Herrero del 1905). Potser aquest es refés seguint una línia arrasada. L'estra-

tigrafia donà nivells de reblit contemporani amb material de construcció. La UE 2003 donà alguns fragments de ferro que podrien associar-se als encofrats i elements auxiliars de l'obra nova de l'esperó. En el mur nou apareix una base eixamplada per a poder aixecar els alçats, encara que en aquest punt, segurament pel desconeixement del traçat i alçada dels paraments de l'esperó, hom decidí finalment no actuar-hi, deixant-los amb una alçada insignificant vora terra.

Es realitzà un tercer sondeig (S-III) també dins l'esperó del bou, contra el mur oest, amb l'objectiu de comprovar la continuïtat dels nivells de reblit per una banda, i per una altra la conservació del mur original del qual, en el tancament oest, se'n conserva un fragment de llenç a tenir en compte. Tot semblava indicar que els encofrats de l'obra nova havien estat entestats contra la fàbrica antiga. El sondeig s'efectuà contra l'obra antiga. El tall estratigràfic del sondeig mostrava diversos paquets de reblit constructiu contemporani, i un últim de farcit natural, compost per sorra molt fina i estèril, que fa pensar en la fase d'abandonament del castell fins la segona meitat del segle XX. La correlació entre els paquets documentats al sondeig 2 i al sondeig 3 és idèntica. El parament baixava a plom fins la

Figura 3. Graons en l'esperó del Bou.

cota inferior del sondeig, amb un gruix constant major que el de l'obra nova.

La neteja de l'accés aportà gran quantitat d'informació. La zona d'accés és una rampa junt al caminal de la muralla sud. La retirada de la vegetació que havia envaït el mur nord va permetre d'identificar una sèrie de graons contra el cos de la muralla. Aquests graons comencen en un punt en què s'estreny el pas. Es pot pensar en un cos defensiu addicional i elevat al qual només s'hi podria accedir pel caminal de la muralla.

L'última zona d'intervenció va centrar-se en l'elevació enfrontada a l'esperó del bou, on hom identificà diverses restes de morter lligant alguns blocs sobre el llit nu de pedra, en un estat de conservació bastant dolent. Aquestes restes semblaven formar una línia recta des de l'accés, en què aparegueren graons tallats en la roca, fins la vora del pic de la formació. Altres restes també formant alineacions ens van fer pensar en una estructura de la qual no s'ha conservat gairebé res.

IV. VALORACIONS

La interpretació de la cubeta resulta una mica problemàtica. Malgrat no haver excavat en extensió al seu interior, els

Figura 4. Mur de tancament de la cubeta al vessant sud

materials aportats pel sondeig realitzat contra la paret de roca no retrocedeixen més enllà de la segona meitat del segle XX. Tampoc no podem suposar una funció com a aljub, car no s'hi han trobades restes de tractament impermeabilitzant, necessari per a evitar la filtració de l'aigua en un mitjà calcari com és el de la penya del castell. Els pocs materials baixmedievals trobats no tenen context fiable, ja que són fruit de l'escorrentia des del castell, de la mateixa manera que una gran quantitat de material constructiu que pertany a la segona meitat del segle XX, relacionat amb total seguretat amb les obres de reconstrucció de la fortalesa. Hom plantejà la hipòtesi que fos una mena de magatzem, pòsit o punt d'ocultació d'emergència, o fins i tot un refugi temporal del tipus cova de pastor, però allò cert és que, ara per ara, resulta complicat establir una funcionalitat determinada per a aquesta estructura tancada.

Respecte l'esperó del Bou, la seua funció no és més que la de vigilància, en controlar el punt cec que es produeix des del recinte inferior cap al vessant nord de la muntanya, i sobretot batre els tres fronts que domina: el sud, el nord i la plataforma d'accés a la fortalesa. La seua posició, a la dreta de l'envà d'entrada, permet fustigar amb facilitat els atacants davant un possible assalt. Formaria un recinte obert, limitat per quatre paraments un dels quals, almenys, comptaria amb un caminal: precisament es tracta del mur que dona contra l'ingrés al castell. La nostra hipòtesi és que tots ells es trobarien crestejats per merlons de maçoneria, com els que encara s'hi conserven a la muralla sud del recinte jussà. Amb els dos sondeigs practicats hem pogut calcular la potència dels paquets de reblit i conèixer de manera efectiva que, o bé aquest espai fou completament buidat abans de terraplenar-lo, o que funcionà com a abocador de les restes de construcció produïdes durant les obres de reconstrucció que sofrí la fortalesa a les dècades de 1960 i 1970. En un futur, doncs, quan es plantege reprendre l'activitat arqueològica a l'indret, la tasca de buidat de tot el paquet superior, contemporani, resultarà molt més senzilla.

Per últim, resta esbrinar la naturalesa de les restes constructives a què condueixen els graons tallats en la roca de l'elevació enfrontada a l'esperó del Bou. No és senzill fer hipòtesis al voltant. Els murs no són gruixuts (les restes localitzades no amiden més de 0,20-0,30 m d'amplària, a la qual cosa cal afegir llur dolentíssim estat de conservació) i no hi romanen més que uns pocs centímetres d'alçada, de manera que és gairebé impossible conèixer-ne l'aspecte original. La seua funció continua sent desconeguda.

BIBLIOGRAFÍA

- AL-HIMYARI (1963): *Kitab ar-Rawd al-Mi'tar fi habar al-aktar* («El jardín perfumado»), trad. al castellano, M.P. Maestro, Textos Medievales, 10, Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Zaragoza, Aragón y Rioja, Valencia.
- AZUAR RUIZ, R. (1983): Panorama de la arqueología medieval de los valles alto y medio del Vinalopó (Alicante), *Lucentum*, II, Universidad de Alicante, Alicante: 349-383.
- AZUAR RUIZ, R. (1994): Formación y consolidación de los territorios castrales en época islámica. Los *husun* del Vinalopó (Alicante). Siglos VIII al XI, *Fortificaciones y castillos de Alicante. Valles del Vinalopó*, Asociación Española de Amigos de los Castillos – Caja de Crédito de Petrel, Petrer: 67-102.
- BAZZANA, A. y GUICHARD, P. (1984) Les sites castraux de la région valencienne au Moyen Age. En: R. Comba y A.A. Settia (eds.): *Atti del Convegno Castelli, Storia e Archeologia* (Cuneo, 1981), Torino: 39-52.
- BAZZANA, A., CRÉSSIER, P. y GUICHARD, P. (1988): *Les châteaux ruraux d'Al-Andalus. Histoire et Archéologie des Husun du Sud-Est de l'Espagne*, Série Archéologie, 11, Casa de Velázquez, Madrid.
- GALVAÑ CASTAÑO, R. y VÁZQUEZ HERNÁNDEZ, V. (2010): Los graffiti medievales del castillo de Sax. En: C. Doménech Belda (ed.): *El mundo medieval en Sax. Musulmanes y cristianos*, 3, Museo de la Universidad de Alicante - Ayuntamiento de Sax, Sax: 61- 66.
- GARRIDO I VALLS, J.D. (2003-2004): La conquesta de la vall del Vinalopó per Jaume II, *Revista del Vinalopó*, 6-7, Centre d'Estudis Locals del Vinalopó, Petrer: 23-37.
- GIL PELÁEZ, F. (1998): Asedio a la fortaleza de Sax por el conde de Cocentaina (1476), *El Castillo de Sax*, 6, Asociación de Estudios Sajeños - Grupo Amigos de la Historia, Sax: 25-27.
- GIL PELÁEZ, F.J. (coord.) (2005): *Historia de Sax*, vol. III, Comparsa de Moros - Ayuntamiento de Sax, Sax.
- HERRERO OCHOA, B. (2005): *La Villa de Sax. Estudio histórico acerca de la misma y Nuevas Embajadas*, edición original de 1905 y nueva edición en 1964, Ayuntamiento de Sax – Asociación de Estudios Sajeños. Grupo Amigos de la Historia de Sax, Sax.
- LINARES ESTEVE, A. y HERNÁNDEZ GANGA, J.B. (2002): *Álbum de Sax*, Asociación de Estudios Sajeños - Grupo Amigos de la Historia de Sax, Sax.
- MENÉNDEZ FUEYO, J.L. (2010): La conquista feudal en las tierras de Sax. Hueste, cabalgada y resistencia andalusí en la frontera meridional (1239-1280). En: C. Doménech Belda (ed.): *El mundo medieval en Sax. Musulmanes y cristianos*, 3, Museo de la Universidad de Alicante - Ayuntamiento de Sax, Sax: 31-43.

- NAVARRO POVEDA, C. (2010): El castillo de Sax en época islámica: aproximación al estudio de los materiales cerámicos (siglos X-XIII). En: C. Doménech Belda (ed.): *El mundo medieval en Sax. Musulmanes y cristianos*, 3, Museo de la Universidad de Alicante - Ayuntamiento de Sax, Sax: 13-21.
- PONCE HERRERO, G. (coord.) (2011): *Sax, de lugar a villa de realengo. Ss. XIII-XVI*, Universidad de Alicante - Ayuntamiento de Sax, Sax.
- PONCE HERRERO, G. y VÁZQUEZ HERNÁNDEZ, V. (1997): Aprovechamientos hidráulicos medievales y urbanismo en Sax. En: M.C. Rico Navarro *et alii: Agua y territorio*. I Congreso de Estudios del Vinalopó (Petrer-Villena, 1997), Centre d'Estudis Locals de Petrer - Fundación José María Soler de Villena, Petrer- Villena: 273-288.
- SÁNCHEZ I SIGNES, M. (2011a): Excavaciones en el castillo de Sax: primera campaña de sondeos y resultados preliminares, *El Castillo de Sax*, 32, Asociación de Estudios Sajeños - Grupo Amigos de la Historia, Sax: 85-89.
- SÁNCHEZ I SIGNES, M. (2011b) *Informe preliminar de los trabajos realizados en el espolón del Buey y ladera sur del castillo de Sax (Alicante)*, original depositado en Conselleria de Turisme, Cultura i Esports.
- SÁNCHEZ I SIGNES M. (2012): El castillo de Sax (Alicante): análisis arqueológico, arquitectónico y funcional de una fortaleza del valle del Vinalopó (ca. s. XII/XIII - XVI), *Arqueología y Territorio Medieval*, Universidad de Jaén, Jaén.
- SEGURA HERRERO, G. y SIMÓN GARCÍA, J.L. (2000): Excavaciones arqueológicas en el albacar del castillo de Sax, *El Castillo de Sax*, 9, Asociación de Estudios Sajeños - Grupo Amigos de la Historia, Sax: 3-9.
- SIMÓN GARCÍA, J.L. (2010a): El castillo de Sax en el siglo XV: "peón de torre" del Marquesado de Villena. En: C. Doménech Belda (ed.): *El mundo medieval en Sax. Musulmanes y cristianos*, 3, Museo de la Universidad de Alicante - Ayuntamiento de Sax, Sax: 67-75
- SIMÓN GARCÍA, J.L. y SEGURA HERRERO, G. (2002): La torre del homenaje del castillo de Sax: análisis, propuestas y preguntas, *El Castillo de Sax*, 13, Asociación de Estudios Sajeños - Grupo Amigos de la Historia, Sax: 26-37.
- TENDERO FERNÁNDEZ, F.E. (2000): El castillo de Sax: avance del estudio de su material arqueológico, *El Castillo de Sax*, 10, Asociación de Estudios Sajeños - Grupo Amigos de la Historia, Sax: 3-7.